

Csokits János, Pilinszky János és Ted Hughes kapcsolata, sőt barátsága beszédesen köztudott.¹ Hármójuk viszonyrendszerének személyes természete azonban kevésbé ismert a fordítástörténet háttérében, együvé rendelődésük közös nevezője pedig legfeljebb titokzatosan feltételezhető az irodalomtörténet háttérében. A következőkben először a személyes természet, majd a közös nevező megközelítésére hívom az olvasót.

Tóta Péter Benedek 53

HÁRMAS EGYSÉG: CSOKITS, PILINSZKY, TED HUGHES ÉS JÓZSEF ATTILA*

A háromság ismerete

Csokits János és Pilinszky János kapcsolata talán 1960-ban kezdődhetett a *Harmadnapon* című kötettel (*Nyugaton*, 11),² később folytatódott levelezés és találkozások formájában 1967 és 1978 között (*Nyugaton*) a versfordítások előmozdítása során, majd 1995-ben úgy összegződött, mint „Kép és látomás a *Harmadnapon* világában”.³

Csokits és Pilinszky levelezésében nemcsak Pilinszky versei jutnak szóhoz, hanem Csokits költeményei is. Például Pilinszky 1967. október 23-i leveléből megtudhatjuk, Csokits melyik költeményeit olvasta Pilinszky (*Nyugaton*, 27-28). A költemények felsorolása azt tükrözi, melyek ragadták meg őt a leginkább. Közöttük az első a *Fata morgana*.⁴ Ez a költemény talán azért kapta meg Pilinszky figyelmét, mert az alkotás beszélőjének indító szavai – „Látom, / elnyűtten állsz, / tested öt kapujában / fehéren, gyümölcstelen / bámulsz...” – felidézik „érzékeid öt meggyötört sebe” képét Pilinszky 1958. novemberi keltezésű *Novemberi elízium* című verséből, amely a *Harmadnapon* záró darabja.

A fent idézett levélben a Pilinszkyt megragadó versek között felkiáltójel különbözteti meg *Az éjszakához* címűt is (*Látogatás*, 111-112), amelynek utolsó előtti versszakában, annak második sorában azt olvassuk, hogy „a kő hazátlan porlad”. A Pilinszkyben visszhangot keltő vers kifejező képe egyszerűsödve tér vissza Csokits „Pilinszky János emlékének” ajánlott *Változatok egy daltémára* című verse nyitó fél sorában: „Porlad a kő...” (1981). Ennek az elhunyt emlékező versnek a második strófájában ugyanakkor – „Sorsa konok erejével / por és hamu fölé ível” – Csokits mintha Pilinszky *Sírvers* című

költeményét visszhangozná *Harmadnapon*, „Senkiföldjén” – „örzöm legkisebb ráncaik / a kőzeteknél konokabban / az ítéletnapig.”

Az egymás művészetét befogadó barátság kölcsönös rezonanciája és közös hullámhossza Csokits János és Ted Hughes között is élő jeleket adott és vett. A Pilinszky-versek fordítását kísérő leveleik egyikét 1974. május 24-én ezzel zárja Ted Hughes: „A következőkben fordításokat kell készítenünk a *Látogatás egy égítesten* című anyagból. Az *Armageddon* részei nagyon zord & végső, éles & emlékezetes képek voltak. Nagyon szeretnék próbát tenni velük.”⁵ Később, 1975. január 15-én így ír Ted Hughes Csokitsnak (*Letters*, 360):

Kedves János,

Köszönöm a levelet és a verset – szép vers. Hogyan van az, hogy a költőileg gyümölcsöző időszakok a nő iránti csodálat tekintetében a nehézség időszakai – éppen mielőtt teljes elfogadásra jutnál, és miután a keserűség beköszönt.

Rákként asztrológiai szempontból minden tekintetben mély hullámvölgybe jutottál – de ez átmeneti. Pillanatnyilag tényleg sötétebb a helyzet, mint jóval korábban (a múlt hétvégén tetőzött) – mostantól a világos fény felé tart. Az asztrológiáról el kell mondani valamit – még ha teljesen hamis lenne is. Fő szabálya, amikor jól mennek a dolgok: „Ez csak átmeneti – e szerint tégy.” Amikor pedig rosszra fordulnak: „Ez csak átmeneti – e szerint tégy.” Remélem, hamarosan saját verseket küldhettek neked.

Barátsággal,

Ted

Csokits *Az Éden porában* című versét (*Látogatás*, 166) küldte el Ted Hughesnak, aki tisztázta a fordítást, és február 4-én visszaküldte Csokitsnak.⁶ A párkapcsolatokban tapasztalt Ted Hughes a fiatal kora óta szerzett asztrológiai jártasságával igyekszik a Csokits-versből érezhető személyközi intimitásra reagálni. A versbeli Éva neve a testközeli intimitást sugárzó *Fata morgana* címűben is megjelenik, amelyet első helyen ragad meg Pilinszky, aki szintén megjárta a párkapcsolatok stációit.

Csokits János és Pilinszky János a válogatott versfordítások kötetének megjelenése és bemutatása (1976. augusztus 25.) után Ted Hughes vendégei voltak Devonban. Ted Hughes megmutatta nekik a legelőit „tizenöt-husz tehénnel és egy pazar bikával, akire Ted különösen büszke volt”. Csokits már az előző évben is látta, de ismét elámult „az ősvilági jelenségen. A bölényre emlékeztető, egytonnás tenyészállat gypjas, sötét, rozsdabarna szőrével úgy hatott, mintha a lascaux-i barlang faláról lépett volna” eléjük (*Nyugaton*, 101-102). Ez a látvány ihlette Csokits *Lascaux-i fohász* című versét (*Látogatás*,

172), amely a ragadozó madár képére emlékeztető profilú és sámánlelkületű házigazda portréját is körvonalazza.

*Madárfejű sámán idézi fel álmát:
gyapjas orrszarvú bölénybika ellen,
a bölény hasából bugyog a bél –
erő varázsa sebben a lándzsa,
végzet varázsa ágon a madár.
Élet istene: húsunknak hús kell!
Halál istene: győzzön a vadász!*

55

Csokits János még 2001-ben is ennek a hatása alatt lehet egy levélrészlet tanúsága szerint, amelyben Ted Hughes ősvilági jelentőségét idézi fel újra: „mitológiai képzelettel és teremtőerővel látta [el] a Teremtő. Ha négyezer évvel ezelőtt született volna, most tőle olvasnánk mítoszokat az agyagtáblákról.”⁷

Ted Hughes sámánszerű költői alkatát vázolja fel Csokits a BBC magyar műsoraiban 1981-ben és 1987-ben elhangzott ismertetéseiben is, amelyeket *Kalibán énekei* címen adott közre (*Cserepei*, 165-177). „Ted Hughes [...] hajlik az elmélyült szemlélődésre, [...] természeti költő [...] meg kell említenem vonzódását az ősi mondákhoz, a primitív népek teremtési mítoszaihoz. A mítoszeremtő fantáziával [...] együtt jár, hogy [...] a szokottnál szorosabb kapcsolatban áll tudatalattijával.” (*Cserepei*, 169)⁸

A sámánszerű alkat egyik elidegeníthetetlen vonását, a transzállapotot is előidézni képes zenére való fogékonyságot hangsúlyozza Ted Hughes a Pilinszky-versek fordításával kapcsolatban (*Hangfelvétel*, 152). „A versek [...] azonnal megragadtak [...] a hanglejtés, az érzelem zenéje minden nyelvben létezik, minden nyelvre átültethető. Az eszmék fejlődésének zenéje pedig mindenütt evidens, [...] és ezt lehet fordítani. Ha egy versben dominál a gondolati zene, ez rendszerint könnyen lefordítható.” Ennek az eltörölhetetlen karakternek a tévedhetetlen ismerete szólal meg Pilinszky beszédében is az „erősen mitologikus” gondolkodásmódú Ted Hughes szerepét jellemezve, aki „mindig egy labirintusvezetőnek a biztonságával” kereste az eligazodást a fordítás útvesztőiben (*Hangfelvétel*, 153).

Pilinszky az így megismert fordítónak, „Ted Hughesnak” ajánlja 1970-ben⁹ az először 1958-ban közölt¹⁰ *Félmúlt* című versét, amely egyébként az 1959-ben megjelent *Harmadnapon* című kötet utolsó előtti verse. Pilinszkynek ebben a kötetben „a kiadó egységes szerkesztési elve alapján” el kellett hagynia az ajánlásokat, írta Németh Lászlónak 1959 márciusában, amibe az

édesanyja 1959. február 21-én bekövetkezett halála miatt érzett „megpróbáltatás után” beletörődött (*Levelek*, 84). Az ajánlások sorsa azonban mélyen foglalkoztatja Pilinszkyt. Ezzel kapcsolatban egy levél fogalmazványában, amelyet 1959-ben írt Márkus Annának (első feleségének, akivel 1955. 56 október 12-én házasodott össze, de akivel körülbelül két hónappal később külön is költöztek, s válásukat véglegesen 1956-ban mondták ki [*Beszélgetések*, 274]), ezt olvassuk: „Könyvemből – egységes szerkesztői elv alapján – minden ajánlás kimaradt: a legjobban a tiéd fáj.”¹¹ Csokits János leírja, „hogyan amikor 1956 júliusában, hatéves hallgatás után, végre engedélyt kapott négy versének közléséhez a *Csillagban* (*Impromptu, A szerelem sivataga, Apokrif, Négy soros*), az *Apokrif* elvált feleségének, ’M. A.-nak’ szóló ajánlással jelent meg. Márkus Anna még sokáig kísért verseiben: neki szól az 1958-ban írott *Félmúlt...*” (*Cserepei*, 303)

A *Vigilia* 1958-as közlésében a *Félmúlt* [sic!] környezetét az *Agonia christiana* ’begombolt halála’ és a *Hideg szél* adja „az évmilliók halott hamujában.” Ennek az 1958-as közvetlen keretnek a tudatában érdemes visszatérnünk az 1959-es levélfogalmazványhoz. „Drága Anna! – Ez az első valóban baráti levelem [...] nagyon sokat kínlódtam három éven át – ennyi idő kellett, hogy valóban elhihessem, hogy nem vagy többé...”¹² A kínlódás a versben *agonia* lesz, a válástól eltelt hihetetlenül hosszú három év pedig évmilliók mérhetetlenségévé. Aki ezt a kilátástalan szenvedést elviseli, annak végül enyhületben lesz része. Ennek megtapasztalását olvashatjuk az 1959-es levélfogalmazvány egy későbbi részében: „...ha egy-két felesleges sebet okoztál is, ami megmaradt, az elcsendesült formájában is feledhetetlen, s egy egész életre szól.”¹³ A *Harmadnapon* című kötetben ezért változik meg a *Félmúlt* közvetlen környezete: mintegy kilábol az eléje került *Hideg szél* harmadik sorából, ’az évmilliók halott hamujából’, mert az utána záradéknak sorolt *Novemberi elízium* szerint az, ami harmadnapon, vagy három év után következik, az

A lábadozás ideje.

[...] Kezes

szellőcske indul a füvek közül,

s mintha szentelt olajjal kenetnék,

érzékeid őt meggyötört sebe

enyhületet érez és gyógyulást.

Az *Agonia christiana* szerint még messzi virradat ezennel felkelt, feltámadott, ebben az enyhületben részesülnek „az üdvözültek.” *Hideg szél* helyett „Kezes / szellőcske indul”, amely ott fúj, ahol akar. Ettől a lelkesítéstől az ember „ujjongó”, s ebből az inspirációból vers és verseskötet is születhet.

Pilinszky azonban a lábadozás és ujjongás ellenére sem felejtí, s fedni sem engedi a levélfogalmazvány értelmében, hogy a megmaradó sebek elcsendesülve is egész életre szólók. A *Félmúlt* négy soros egységeinek formája az utolsó potenciális szakasz esetében ezért *válik el* két-két sorra, hiszen a válás valóban „egyetlen óriás ütés”. „Összetöri az utakat” és „ketté tépi a falat”. A válás fölszámolja a közösséget, a kapcsolatot, a kommunikáció lehetőségét.¹⁴ S a válás átalakítja az alkotóelemeket is. Az első három szakasz leginkább *xaxa* típusú rímképlete *párríme*kre hasad, ami a válás miatt nem kis formai (ön)íroniát teremt. A szétválás által előállt párrímes felek mindegyikébe, az egykor volt közös múlt egy-egy felébe egy-egy tükör kerül. A tükör képének jelentőségét részben megvilágíthatja az 1959-es levélfogalmazvány elhelyezkedése. A levélfogalmazvány az *Új Ember* 1960. január 31-ei számában megjelent *Hajnalban történt* című írás fogalmazványának szinte a közepébe ékeződik.¹⁵ A történet fogalmazványában három, a javító újraírással együtt négy alkalommal szerepel a tükör a beékelte levélfogalmazvány előtt; a publikált változatban kétszer jelenik meg a megfelelő szakaszban. Mindez este tíz után történik, mintegy az éjszaka sötétje közepette néz a tükörbe újra meg újra. Az írás második fele a megvilágosodó hajnalban történeteket mondja el: a leány, akitől egyébként a fiús vonások sem idegenek,¹⁶ elmegy a templomba gyónni. A tükör így majdhogynem lelki tükör az egyszerre lányos és fiús leírással bemutatható főszereplő számára. A történet fogalmazványa magán viseli a válás nyomát, befogadja a válás túlélésének dokumentumát, ugyanakkor kettéhasad. Mint a *Félmúlt* utolsó négy sorának két párríme. S talán ha a versre is átvihető a történet egyszerre fiús és lányos alakja, tulajdonképpen mindegy, hogy melyik párrímes töredék a fiúé, s melyik a lányé, mindegyikben a múlt fele, egy-egy félmúlt marad a másik nélkül. Üvegkoporsóba pedig nemcsak Hófehéreké, hanem férfi szentek is kerültek,¹⁷ hogy tükröt tartsanak nekünk.

A *Hajnali történet* végén kérdésként merül fel azonban: „Elegendő ez egy új élet kezdetéhez?” (*Írások*, 97) Ennek ellenére a *Félmúlt* versekből, levél- és prózai szövegfogalmazványokból összeadóó személyes élményanyaga beleérzően éleslátóvá tehette Pilinszkyt, hogy tévedhetetlen biztonssággal ajánlja a verset „Ted Hughesnak”, akinek házassági és párkapcsolati stigmáiról tudomása volt. (*Beszélgetések*, 58, 191)

Ted Hughes legfájóbb és egész életre szóló stigmája a halált önként választó első felesége, Sylvia Plath, akit Pilinszky meglátása szerint „az angolok ma úgy tisztelnek, mint mi József Attilát” (*Írások*, 702). A szintén tragikus sorsú, de boldog emlékü József Attila ugyancsak hasonló párkapcsolati stigmákat viselt. Talán nem egészen véletlen, hogy szövegei korábról érkező

és érintkező képhasználata elővételezi a Pilinszkyvel való rokonságot. József Attila 1925. február 21-én így ír Kunvári Bellának: „Asszony vagy és én néked adom csudálatos tükreimet: íme, nézd meg magadat bennem...”¹⁸ Vágó Mártától azt kérdezi 1928. október 1-jén, „hogya [...] belőlem [...] mi lett volna, ha nem fordulnál hozzám, mint fény a tükörhöz.” (JAL 273) Pár nappal később, 1928. október 5-6-i keltezésű levelében Vágó Mártától kérdezi ezt is: „Mi lesz, ha arcodba nézek, a tükörbe [...]?” (JAL 283) Újabb pár nap múltán, 1928. október 10-én így szólítja meg Vágó Mártát: „Tükröm, szívem...” (JAL 295)

Hol a férfi, hol a nő tölti be az élő lelki tükröz szerepét abban a reményben, hogy önmagukra és egymásra találhatnak, azaz hogy egymást tükrözve, *képezve* egyggyé válnak.

Csokits János, Pilinszky János és Ted Hughes is hasonlóképpen – egymást tükrözve – ismerte meg önmagát saját háromságukban.

Az ismeretlen egység

József Attila költői tükrébe Csokits János is belenézett.¹⁹ Emigránsként, képes értelemben mintegy ‘a város peremén’, elfogadta, hogy „gyönyörű / képeségünk a rend,”²⁰ s vallotta: „Hiszem, hogy van rend. / [...] / ahol világ van, nem lehet halál.”²¹ Ennek ellenére a József Attila-i évszakrendből²² Csokits az utolsóban kapaszkodik meg, s teszi verscímévé: *Legszebb a tél... (Látogatás, 124-125)*. Noha verse kezdete („Szájadon csupa íz a szó, / szavadban kenyérillat”) szinte olyan, mintha Csokits otthon járna, „A Dunánál” („Anyám szájából édes volt az étel”), ám be kell látnia, hogy ő maga (ott)hontalan, ezért „...legszebb a tél, / annak, ki tűzhelyet, családot, / már végképp másoknak remél.” Azaz ahogyan ő maga kérdi: „Otthon és család kellene? / [...] / télen tűzhelyre vágyom?” És válaszolja meg múltban befejezett jövővel kifejezve magát: „Jegével von be minden év: / [...] / lehettem volna szép hazád, / asszonnyal együtt ember.” Irreáliák. Valótlan vágy és visszas valóság. Önkioltó ellentétpárok.

Önkioltó ellentétpárok jellemzik Csokits Jánosnak a „J. A. centenáriumára” 2005-ben írt *Curriculum mortis* című versét is (*Sötétedés, 127*). Rövidsége miatt hadd következék teljes terjedelmében:

*Büntetlenül életre ítélte
lélek testébe számkivetve
fájdalmasan sokáig itt élt,
a világ ritkán segítette,
balsorsa semmi jót se ígért,
végül csak a halál ihlette.*

A sorvégi *ababab* rímképlet folyamatosan váltakozik, de halad, sőt fejlődik, mivel a sorozatban egymást követő és egymásnak megfeleltethető rím��avak jelentéstitbblete egyre inkább ideális értékkel telítődik. A sorokon belüli nyelvtani jelleg azonossága azonban – hogy ugyanis az első és a harmadik sor nyelvtanilag pozitív állítmányi szerkezete a második sor határozói igenevével kifejezett bennfoglaltan negatív állítást fog közre, továbbá a negyedik és hatodik sor nyelvtanilag pozitív állítmányi szerkezete az ötödik sor tagadó állítását fogja közre –, az önmagát tengelyesen tükröző ÁTÁÁTÁ struktúra önmagába visszafordítva radikálisan redukálja a haladást és a fejlődést. Ennek a terjedelmében kis versnek az önkicoltó ellentétre hajlamos makro-szerkezeti jellege a mikro-szerkezeteket is áthatja. Az élet és a halál az 1. és a 6. sorban. A szembeállított lélek és test a 2. sorban, valamint a balsors és a jó az 5. sorban. A sokáig és ritkán a 3. és 4. sorban. A 2. sor számkivetettsége ellenére adott jelenlét a 3. sorban, valamint a 4. sorban mégiscsak meglévő segítséggel szemben az 5. sorban semmi jó se várható. A szinte halálos merevséget okozó szimmetriát legalább kompozicionálisan dinamizálni tűnik, hogy a már-már örök nyugalmat sugalló egyensúlyt majdnem kibillenti az 1. sor életadottságának és a 4. sor megvonási hajlandóságának, illetve a 3. sorban a meglét fogalmának és a 6. sor nemlét fogalmának ellentétéből adódó látszólagos aszimmetria. Kívül és belül, így is meg úgy is, a szöveget teremtő alakzaton eluralkodik az önkicoltás, a vissza-teremtés. Mintha a költő kreációt rekreálná a dekreáció. Vagy ahogyan József Attila (1905–1937) kortársa, Simone Weil (1909–1943) tartja: „Visszateremtés: lépcsőket vágni a teremtettből a teremtetlenbe.” (*Jegyzetfüzet*, 24) Ez a mindenség öntisztuló rendje.

József Attila költői tükrébe Pilinszky János is belenézett,²³ s amit ott látott, azt két versben engedi megpillantanunk, vagy inkább szemlélnünk. Ez a két vers tömörségében is enigmatikus, de elliptikussága ellenére is telített, és koncentráltóságában is sugárzó. Az első – *József Attila* – először a *Nők lapja* 1971. november 20-i számában jelent meg,²⁴ József Attila halála napjához, december 3-hoz közel, abban az évben, amikor Pilinszky János a József Attila-díj első fokozatában részesült.²⁵ A vers rövidsége megengedi, hogy egészében itt olvashassuk.

*Katonája a mindenségnek,
bakája a nyomorúságnak,
teszünk azzal valamit is,
hogy a füvek zöldellő erejébe
visszahelyezzük a halottat?*

Pilinszkynek ez a verse életműve ötsorosai közé tartozik.²⁶ Úgy tűnik, a beszélő az első két sor párhuzamába illesztett megszólítás után a megszólítottól vár választ a következő három sorban előszörre költőinek tűnő kérdésre.

60 A hangulati eltérést idéző szinonimákkal megszólított személy valamely nemes ügyért vagy értékért küzdő, avagy azt őrző ember. A „bakancsos katonából” lerövidült „baka” egy gyalogosra utal, egy közlegényre, aki a földön jár, aki a föld porába lép, egy egyszerű ember. Egyfelől a föld porából vétetett tiszta ember, másfelől a föld porába lépő, ott megjelenő, sőt fellépő tiszta emberfia. Egyfelől a mindenségért küzd, és azt őrzi, másfelől küzd a mindent nélkülöző nyomorúság ellenére felismerhető értékért, s ez egyúttal maga lehet az ügy, amiért küzd. Az első sor mindenségének tágassága és a második sor nincstelen nyomorúságának szerencsétlensége közötti ellentét az egy pontban enyésző szinonim megjelölésből induló párhuzamot akkora térré nyitja, hogy az már szinte vákuumhatást keltő ürré tágul, ahol bármi csak az üresség tárgyiasulását érzékeltetheti. A teljes űrt betöltő kérdésre egyfelől adott a válasz. Nem teszünk azzal semmit, ha a halottat visszahelyezzük a vegetáció évszakokkal kimért körforgásába, mert az egyszeri és megismételhetetlen ember kivételes adottságát, azt, hogy egyedi példány, ezt az értéket a ciklikusság amortizálná. A teljes űrt betöltő kérdésre azonban másfelől is adható válasz. Igen, teszünk azzal valamit, ha az egyszeri és megismételhetetlen embert halálában visszahelyezzük oda, ahonnan vétetett, a föld porába. A baka, a gyalogos katona ezért a tiszteletért küzd, ezért a tiszta értékű tettért, ezért az egyedi példányt megillető tisztességért. Ezért jött, és esett el a föld porába az emberfia. Ezt az értéket meg kell védeni, ezért a tiszta ügyért meg kell küzdeni.

1969 nyarán a londoni nemzetközi költőfesztiválról Pilinszky János, akit 1944-ben besoroztak katonának, elzarándokolt a kenti Ashfordba, „Anglia kertjébe”, hogy meglátogassa az ott eltemetett Simone Weil sírját, aki egy évvel korábban, 1943-ban belehalt abba, hogy a francia ellenállás tagjai nyomorúságában osztozva katonás fegyelmet vett magára; így lett ő a „részvét áldozata.” (*Beszélgetések*, 66) Ez a „jellegzetes angol kisvárosi temető [...] [l]apos, füves kis négyzet alakú sírkert [...] a sírkő [...] laposan fekszik a földön.” Mintegy visszahelyezve a füvek zöldellő erejébe. Kísérőjével elhatározzák, hogy „a szabadban” ebédelnek. „Derékig érő fűbe” fészkelődve. Pilinszky megjegyzi még, hogy „az idő esőre áll[t], arra a bizonyos József Attilá-s esőre, amikor is hopp, egy csepp máris a kezemre hullt²⁷ – szinte emberien, fokozhatatlan intimitással”. Végül eltűnődik, tett-e ezzel a látogatással valamit is. Egyfelől rájön, hogy nem, mert ez a piknikszerű „kirándulás idegen volt Simone Weiltől”. Másfelől azonban igen, mert: „Mégis jólesett az érte hozott fáradozás.” (*Írások*, 603-604) Tiszta emberség és emberi tisztesség.

A megidézett József Attila egyik kritikai értekezése szövegében kitér arra, kitől mi várható el: „...ha minden gyakorlati szakembertől, mérnöktől, katonától, szülésznőtől, péktől, borbélytól is szabatos, tiszta munkát követelünk, a költővel kivételt tegyünk? Hiszen a költő éppen az alkotó szellem *tisztaságának* nagymestere!”²⁸ Ezt a követelményrendszert József Attilánál még a *Töredék* is teljesíti: „A mindenség oly tisztán és üdén / csillog, mint harmatcsepp a menny levelén.” Fontos hallanunk, hogy a mindenség gnomikus töredékének rímhatára nem más, mint az egyes szám első személyű -én. Ez a mindenség és az én tiszta egyesülésének teljesülése, amely igaz költői hitvallás lehet: „A mindenséggel mérd magad!”²⁹ József Attila költői katonás analógiája pontosan illeszkedik a tisztaság és tisztesség értékét védő és azért küzdő katonához, bakához Pilinszky versében.

József Attila esetében, „halálának huszonötödik évfordulója alkalmából” az emberi tisztaság értékét Pilinszky a legmagasabbra tette, az Emberfia mellé. „Hogy mennyiben volt rokon József Attila sorsa Jézuséval: hogy mi volt benne a *jézusi*? A tisztasága. Szelíd ereje, amely nem tűrte a kompromisszumot. Persze, ő mint ember, nyilván telve volt emberi gyengékkel, de mint művész, makulátlan volt, s művészi sorsa valóban az áldozati bárányéhoz hasonlított. [...] Az 'imitatio Christi', úgy érzem, *egyetemes* fogalom, s nemcsak vallásos, de morális, sőt esztétikai elv is. József Attila kommunista volt ugyan, de hiszem, sőt tudom, hogy a Hegyi beszéd erkölcsi és esztétikai szépsége, ereje mérhetetlenül közel állt szívéhez.” (*Írások*, 270)

Amikor Pilinszky így a tisztaság, tisztesség és tisztelet körében írja le „az 'imitatio Christi' fogalmának kiszélesítését,” akkor József Attila kritikai értekezése és Pilinszky *József Attila* című verse szerint melléje állítható az „athleta Christi” kiszélesített fogalma: az ember egyszerre az Emberfia és az ember fia katonája, egyszerre a mindenségé és a nyomorúságé: „figura Christi”. Mivel azonban ez József Attila szerint általános követelmény a költővel szemben, Pilinszkynek újra kell értékelnie saját helyzetét, újra meg kell küzdenie saját szerepéért. Ennek a dokumentuma a második vers: *Újra József Attila*. Ennek a versnek a rövidege is megengedi, hogy teljes egészében itt olvassuk:

*Te: bakája a mindenségnek.
Én: kadettja valami másnak.
Odaadnám tiszti kesztyűmet
cserébe a bakaruhának.*

Ennek a versnek is alaki párhuzamosságot mutat az első két sora, ám most már az elején világos a megkülönböztetési szándék. A szituációbeli szereplők és helyzetük összevetése hatására fogalmazódik meg a tettet ígérő szándék.

A te és én különbsége szinte világos az önmegértés érdekében. A baka és a kadett különbsége is érthető: a baka közlegény marad, a kadett pedig még tiszt is lehet, de még nem tiszt, még teljesületlen a pályája szemben a gyalogos közlegény eleve teljesülő pályájával.³⁰ A mindenség esetében az előző vers olvasata áthozható ide is: a tisztaság és tisztesség és tisztelet kiküzdése és megőrzése. Az előző vers köznyelvi fordulata (teszünk azzal valamit is?) viszont a költői kérdés szerepében a valami mást értelmezendően azt adja át, hogy a valami igazából a semmi.

Pilinszky háborús visszaemlékezései segíthetnek a valami más még pontosabb megértésében. „Bekerültem a háborúba, belesodrótam, s akkor kiderült, [...] a pusztulás közléről mindig végtelenül hétköznapi és kicsinyes, és a legkicsinyesebb az éhínség. Az éhezés, az irigykedés, a kínlódás leghétköznapibb gondjait éltem át...” (*Beszélgetések*, 47) A nyomorúságot. „A háború számomra valóban meghatározó élmény volt. Túl a tragikumán, megvolt a maga kegyelmi gesztusa is. [...] Itt egyrészt olyan méretű esszenciális ürességet és hazátlanságot kellett tapasztalnom, mintha József Attila skizofrén világhiánya objektívalódott volna egyetemes fokon. Másrészt az emberi közösségnek és összetartozásnak eddig nem is gyanított élménye várt rám.” (*Beszélgetések*, 65) Kegyelem a részvét a nyomorúságban Simone Weil nyomán. És kegyelem – misztikus és metafizikus – a semmiben tisztán megtapasztalni a mindenséget József Attila nyomán. Pilinszky tovább emlékezik: „...számomra a háború egy marhavagonba sűrűsödött össze, a front felé tartottunk. A népirtás kellős közepén *Bovaryné*, a *Budenbrookok*, *Thibault*-k nyomták hátizsákomat. Sorra dobáltam ki őket, mert ízetlenné, értelmetlenné váltak, míg kezembe került a lagalul meghúzódnó Biblia. Véletlen ez? A legkevésbé sem, hiszen a Biblia, mint végsőkéig kiélezett mű, csak egy abszurd helyzetben, a háborúban nyerheti el igazi jelentését.” (*Beszélgetések*, 15) Azt, hogy a tiszta nyomorúság a mindenség tisztasága a Hegyi beszéd nyomán. Arra a kérdésre, hogy mi lehet fontos „Jézus tanításának megértéséhez, megéléséhez”, Pilinszky a következőt fűzte: „Nincs jogos és nincs jogtalan háború. Még önvédelmi háború sincs. Nincs – Jézus értelmezésében nincs! Az az igazság persze – és ez eléggé különös –, hogy az az ember, aki igazán nem akar ölni, elmehet a háborúba is. Az nem fog ölni. Tehát Jézus legügyletlenebb gyakorlata is hihetetlen eredményekkel jár.” (*Beszélgetések*, 258) Azaz a nyomorúság lehet a legtisztább mindenség Jézus nyomán.

Ez a misztikusan és metafizikusan nyomorúságos semmiben megjelenő mindenség az a valami más, amit a tiszta tisztí kesztyűvel finoman oda lehet adni cserébe „a bakaruhának.” Ez a vers az *ÉS* 5. oldalán jelent meg

1972. december 9-én, öt nappal december 3-a, József Attila halálának 35. évfordulója után.³¹ A baka halott. Már csak az emlékét elevenen őrző relikvia, a bakaruha adott. Ennek a halott bakának a metonimikusan elevenítő bakaruhája a költészete. „Úgy szállong a semmi benne, / mintha valaminek lenne / a pora ... / [...] / mindenség a semmiségbe’, / mint fordítva, bennem épp e / gondolat...”³² A mindenség tiszta költészetéért odaadható cserébe a nyomorúság tiszta költészete.

63

Ezek a Pilinszky-versek elliptikusan enigmatikus voltak miatt, azaz a grammatikai követhetőség ellenére a szakítószilárdság határáig megfeszített kihívást jelentő koherencia miatt a nyelv nyomorúságának a mindenségét is leleplezik, amiért olybá hangzanak ezek a versek, mint a dadogás. Pilinszky költői nyelve kompetenciájáról a következőt tudja elmondani: „Én az anyanyelvet édesanyám szegény, beteg nővérétől kaptam, aki alig jutott túl a gyermeki dadogáson.” (*Beszélgetések*, 35, 65) Ez azonban nem zárja ki a költői kiváltságot, ezért idézi Pilinszky „Simone Weil nagyszerű definíció[ját] a költői zsenialitásról, mely szerint ’zseni az, aki szereti az igazságot, még akkor is, ha nem jut tovább a pusztá dadogásnál.’” (*Írások*, 575) József Attila is tudja, hogy „csak a törvény a tiszta beszéd”, de mert „[a] lét dadog”,³³ aggódó szíve ellenére is az igazság tudatában áll „Isten” elé: „Roppant hegyeid dobogásában / Elvész ő gyöngye dadogása...” S ekkor ez már a mindenség tiszta nyomorúsága is.³⁴

Meglepően érdekes, hogy a versfordításra vállalkozni kész Ted Hughes is belétekintett a nyomorúságot és mindenséget látni engedő József Attila-i tükörbe. A kötetnyi Pilinszky-vers fordításáért Ted Hughes *Pro Cultura Hungarica* kitüntetésben részesült 1993 októberében a londoni Magyar Nagykövetségen. A kitüntetést és a követségi fogadást Ted Hughes levélben köszönte meg az akkori nagykövetnek, Antalpéter Tibornak és feleségének 1993. november 8-án. Miután Ted Hughes külön hangsúlyozza, mennyire értékeli Pilinszky Jánoshoz fűződő barátságát, amiért életét kiváltságosnak tekinti, s ami igen mély nyomokat hagyott benne, még a következőket írja: „...a modern magyar költészet általában is különleges jelentőségű volt számomra. Szíves figyelmébe ajánlva mellékelem azt a rövid előszót, amelyet József Attila új fordításához készítettem.”³⁵ Ted Hughes azonban József Attilát sokkal korábban ismerte meg; sőt korábban ismerte meg József Attilát, mint Pilinszky Jánost vagy Csokits Jánost.

Ted Hughes egy korai 1956-os levelében azon tanakodik, hogy milyen lehet az élet Magyarországon (*Letters*, 33). A levelet nővéreinek, Olwyn Hughesnak írja, aki 1952 óta Párizsban élt és ekkor a magyar alapítású Martonplay Ügynökség³⁶ munkatársa volt (*Letters*, 20). Ted Hughes irodalmi érdeklődésű nővére (*Letters* 20) az emigráns magyarok körében juthatott

hozzá egy könyvhöz, amelyet elküldhetett öccsének. Ez a következő, 1955 novemberében megjelent kiadvány lehetett: *Hommage à Attila Jozsef par les poètes français* Tristan Tzara előszavával.³⁷ A hatás nem is maradt el: „Ami az Attila-fordításokat illeti, azt hittem, az már fix. Három változatban várok szó szerinti fordításokat. Akár egy harmincas válogatás is megtenné. Persze reménytelen, hogy ezzel pénzt keressen az ember, mégis megérné. [...] szeretnék valamit, mégpedig olyasmit szeretnék, ami egészen más, mint szinte az egész modern angol versírás tompa közepszerűsége – amivel egyébként sem érzem a legcsekélyebb közösséget sem. [...] Engem legalább annyira érdekel az Attila-vállalkozás, mint téged.” (*Letters*, 34)

A költőként és műfordítóként kezdő Ted Hughes programlevelét azonban semmi nem követi az Attila-ügyben harminchárom éven át. Egy 1989. október 9-i keltezésű levélben bukkan fel újra Attila. Ted Hughes egykori egyetemista barátja, Lucas Myers küldeményére válaszol: „Megkaptam a folyóiratot az Attilával. Azt hiszem, remek darabok. Ezek a legjobbak, amiket valaha láttam.” (*Letters*, 565) Ted Hughes a levél záradékában Lucas Myers feleségéhez, Vadas Ágneshez³⁸ fordul: „Ági, milyen érzés látni, hogyan mállik szét a Nagy Birodalom – és hogy Magyarország ott kezdheti, ahol abba hagyta? Mintha ez az egész igazán nem lett volna más, csak egy kísérteties hiba. Micsoda világ; halandzsá & téboly & majomkodás!” Ted Hughes szavai mintha az 1955-ös francia József Attila-kötet Tristan Tzara által írt előszavának egy részletét visszhangoznák: „Ma Attila sugárzó arca felemelkedik, hogy poszthumusz győzelmet ünnepeljen, országa győzelmét az eszméletvesztés és sötétség fölött, hogy összegyűjtse népének a nagylelkűség gyümölcsét.” (Tzara, 8)³⁹

Az Attilát Ted Hughesnak szállító szóban forgó 1989-es folyóirat a *Delos* volt.⁴⁰ A Lucas Myers és Vadas Ágnes által lefordított versek: *Tiszta szívvel, Medáliák 1-12, A hetedik, Medvetánc, Mama, Kései sirató, Judit, Születésnapomra, Ime, hát megeltem hazámat*. Évekkel később, 1994. január 20-án Lucas Myers és Vadas Ágnes újabb fordításai jelentek meg: *A cipő, A város peremén, Óda, Eszmélet, A Dunánál, Ajtót nyitok, A bűn, Ki-be ugrál a két szem[sic!], Magány, Thomas Mann üdvözlése, Karóval jöttél, Születésnapomra*.⁴¹ Ted Hughes ezeket az angol változatokat ismerhette, mielőtt előszót írt volna József Attilához 1994. nyarán, amikor Lucas Myers és Vadas Ágnes még két versfordítását ismerte meg: *Anyám, Külvárosi éj*.⁴²

Ted Hughes *József Attiláról* írt előszavából megtudjuk, milyennek ismerte meg őt.⁴³ „Természete minden íze átjárja minden egyes versét.” József Attila így „küzd mindvégig [...] őszinte elszántsággal és ellenállhatatlan vonzerővel.” Mivel egyszerre „szenvadásba zárt gyerek és felnőtt, aki a kín megértéséért küzd, küzd, hogy felnyíljon a szenvedés zára, és felnőni kényszerítse a gyereket.” Ezt „az őseredeti képpalkotó gyereket rendkívüli

találékony, zsenialitás, spontaneitás, pontosság és frissesség jellemzi”. Ted Hughes szerint József Attila „koraérettsége csodaszámba megy: gondolatossága, zeneisége, változatossága mozarti gazdagságú.”⁴⁴ Képköltészetét „ősi” vonások jellemezték: „másvilági függetlenség és különös fény, démoni, ezerarcú, pontosan leírt alakok, különös nyomorúsággal telt, borzasztó szemekkel, ütközésekkel”. Minden „eleven emberi és szürreális, [...] a súlyos pszichológiai zavar és a nyilvánvaló haláltusa nem különböztethető meg a nyers komédiától.” Alakjai „kínos öntudattal és mégis öntudatlanul élnek,” kiszolgáltatottak „a felbomló elme egzisztenciális válságának, ami nap mint nap, évről-évre egyre romlik, [...] mintha már el is jött volna a halál.” József Attila „verseinek olvasása hasonlíthat arra, hogy figyelünk valakit, aki egy matematikai feladványt old meg teljes erőből [...] csak hogy a versek soha nem matematikai feladványok [...] ez inkább élet-halál kérdése” miközben „olthatatlan, vigasztalan [...] kiszolgáltatottságát végzetesen furcsa, vad jókedv, sőt öröm ellenpontozza.” (AJ 3-4)

Amikor a József Attila-i verstapasztalatot az előszava megírásakor hatvanhárom éves Ted Hughes a matematikai feladatmegoldás közelébe helyezi el kísérletképpen, akkor megmagyarázhatatlanul közel kerül magához a huszonegy éves József Attilához, aki a versírásról így nyilatkozik: „Ha kezembe veszem a tollat, tudom, hogy pontosan megoldandó matematikai egyenlet előtt állok s hogy ezt a vállalt, illetve szervezetem és fene tudja milyen erő által diktált studiumot a legpontosabban kell megoldani.” (JAL 128) Ugyanakkor idézzük fel, hogy Ted Hughes tizennyolc évvel korábban Pilinszky János versei kapcsán a versfordítás egyik tényezőjéről ezt a megjegyzést tette: „Az eszmék fejlődésének zenéje [...] mindenütt evidens, mint egy számtani haladvány, és ezt le lehet fordítani.” (*Beszélgetések*, 152) Azaz meg lehet oldani. Mindazonáltal elgondolkodtató a jelenség, hogy a hatvanhárom, a huszonegy és a tizennyolc is hárommal osztható, valamint hogy Ted Hughes, Pilinszky János és József Attila szintjeinek mélyrétegében a matematikai megközelítés legalább analógiás módon egyaránt érvényesül.

Egészében véve az a nagyon érdekes, hogy se Csokits János, se Pilinszky János, se Ted Hughes nem fedte fel sem egyikük, sem másikuk előtt azt, hogy József Attila-élményük mélységesen meghatározza költői létüket. Ezért marad ismerve is ismeretlen a köztük lévő egység.

...hallgatóg mélye

Képzelnék el, miként ábrázolhatnánk az iménti tanulmány szereplőinek személyes viszonyrendszerét!

Csokits János és Ted Hughes kölcsönösen kommunikál emberileg és költőileg. Csokits János és Pilinszky János is kölcsönösen kommunikál emberileg és költőileg. Pilinszky János és Ted Hughes szintén kölcsönösen kommunikál emberileg és költőileg. Az én képzeletemben ez a viszonyrendszer egy egyenlő oldalú háromszöggé jelenik meg. Ez az ő beszédes háromságuk.

Ugyanakkor Csokits nem beszél a másik kettőnek arról, miért és hogyan fontos neki József Attila. Pilinszky sem beszél a másik kettőnek arról, miért és hogyan fontos neki József Attila. És Ted Hughes sem beszél a másik kettőnek arról, miért és hogyan fontos neki József Attila. Az én képzeletemben ez az egyenlő oldalú háromszög csúcsaiból kiinduló szögfelvezőknek a háromszög belsejében, annak a mélyén, egy közös pontban történő találkozása. Ez az ő kimondatlanság miatt ismeretlen egységük hallgatag mélye.

Csokits János, Pilinszky János és Ted Hughes beszédes hármas egységének hallgatag mélyén tehát József Attila a titokzatos közös nevező. Igazi *névvárás*: az egymás számára nem idézett, de egyénileg mégis megidéződött, már-már mágikussá, mitologikussá váló név. Akarva-akaratlan, tudva-tudatlan, kimondva-kimondatlan – Csokits János, Pilinszky János és Ted Hughes egyéni és közös működésének József Attila így mozdulatlan mozgatója. –ja. JA!

* Ezt a munkát az OTKA 105084 K azonosítóval nyilvántartott *Pilinszky angol tükörben* című pályázati kérelmem 2012. február 20-i benyújtása után kezdtem el. Munkám részleteit megbeszéltem a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolája keretében tartott *Poétika (történet és elmélet)* című (BK-DK-059) óránon résztvevő hallgatókkal, jelesül Bartha Andreával, Káplár Andrással, Lesti Judittal, Németh Tamással, Varga Viktorral és Zsuppán Klaudiával. Figyelmes közreműködésüket tisztelettel köszönöm!

¹ János Pilinszky, *Selected Poems*, translated by Ted Hughes and János Csokits, introduced by Ted Hughes, Manchester, Carcanet New Press, 1976, és János Pilinszky, *The Desert of Love: Selected Poems*, translated by János Csokits and Ted Hughes, introduced by Ted Hughes, with a memoir by Ágnes Nemes Nagy, London, Anvil Press Poetry, 1989. *Angol versek*, Jotischky László beszélgetőtársai Csokits János, Pilinszky János és Ted Hughes, hangfelvétel, BBC, 1976. augusztus 31., (hivatkozás: Hangfelvétel, oldalszám.) in Pilinszky János, *Beszélgetések*, szerkesztette, a szöveget gondozta, a mutatókat és a jegyzeteket készítette, az utószót írta Hafner Zoltán, Budapest, Századvég Kiadó, 1994, 152-158. (Hivatkozás: *Beszélgetések*, oldalszám.) Csokits János, *Pilinszky Nyugaton: A költő 32 levelével*, Budapest, Századvég Kiadó, 1992. (Hivatkozás: *Nyugaton*, oldalszám.) Czigány Lóránt, *Pilinszky Nyugaton: Kiegészítések Csokits János könyvéhez* és Csokits János, *Pilinszky Nyugaton: Néhány adalék Czigány Lóránt közleményéhez in Kortárs*, 37(1993)10: 1-24 és 84-87.

² A kapcsolat itt feltételezett kezdetét korábbra kellene talán helyezni Csokitsnak az 1976-os Jotischky-féle hangfelvételen tett kijelentése alapján, miszerint „harminc év óta” kísérte figyelemmel Pilinszky költészetét, azaz körülbelül a *Trapéz és korlát* 1946-os megjelenése óta (Hangfelvétel, 157). Mindemellett érdekes, hogy Pilinszky *Trapéz és korlát* (1943), Ted Hughes *Acrobats* (3. sorában „trapeze”) és Csokits *Holtponton* („Légtornász a két trapéz között...”) című verse alapvető situációs rokonságot mutat. Csokits Ted Hughes nővérétől, a Párizsban működő magyar alapítású Martonplay nevű, kulturális programokat szervező ügynökségnél dolgozó Olwyn Hughestől kapta meg az 1960-ban megjelent *Lupercal* című kötetet, amelyben az *Acrobats* megjelent. Ez indította el Csokitsot,

s mikor 1960-ban Angliában járt, meglátogatta Ted Hughest és Sylvia Plath, akikkel beszélgetve szóba került Pilinszky is (*Nyugaton*, 11-12).

³ In *Kortárs*, 39(1995)10: 14-26., újraközölve in Csokits János, *Egy tükör cserepei: Esszék, tanulmányok*, Budapest, Nap Kiadó, 2006, 299-324. (Hivatkozás: *Cserepei*, oldalszám.)

⁴ Csokits János, *Látogatás egy égitesten: Válogatott versek 1948-1990*, Szombathely, Életünk Könyvek, 1991, 126-127. (Hivatkozás: *Látogatás*, oldalszám.)

⁵ Ted Hughes, *Letters*, Selected and edited by Christopher Reid, London, Faber, 2007, 351. (Hivatkozás: *Letters*, oldalszám.) A Ted Hughes levelezéséből közölt szövegeket Tóta Péter Benedek fordította. A *Látogatás* anyagának első kiadása: Csokits János, *Látogatás egy égitesten: Válogatott versek 1948-1984*, Boston, Mass., Koncz Lajos kiadása, 1988.

⁶ Csokits János és Ted Hughes levelezését az amerikai Emory University, Atlanta, GA, MARBL gyűjteményében őrzik. <http://findingaids.library.emory.edu/documents/hughes-csokits895/>

⁷ Csokits János levele Dr. Jászai Gézának, műnsteri művészettörténésznek, Tata, 2001. III.

28. Lelőhelye: Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, Leltári száma: 2011.20.1. Tóta Péter Benedek zárójeles betoldásával. Köszönöm Komáromi Csaba, a Kézirattár tudományos munkatársa segítségét.

⁸ Ezen a ponton kell megemlékeznünk arról a versről, amelynek Csokits János azt a címet adta, hogy *Utolsó üdvözet Ted Hughesnak*, és amelynek dátuma „1998. Halottak napja” (Csokits János, *Sötétedés: Válogatott versek 1951-2008*, Budapest, Nap Kiadó, 2008, 126. [Hivatkozás: *Sötétedés*, oldalszám.]).

*Férfi is szülhet.
Hasadban hordtad
Holdnál öregebb
első anyádat,
léted kínjával
világra hoztad:*

*hideg istennő,
aki holtodban,
hogy veled élhess,
néma homállyal
magához ölelt.
Otthon vagy megint.*

Ted Hughes 1998. október 28-án halt meg, az első felesége, Sylvia Plath születésnapja, október 27-e másnapján, egy nap híján kilenc hónappal az életének utolsóként kiadott verseskötve megjelenése után (Ted Hughes, *Birthday Letters*, London, Faber, 1998, január 29. Magyarul: *Születésnapi levelek*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2001.), s ilyen értelemben úgymond kihordta halálát. A kötet versei a feleségről és a feleséghez szólnak, közös életükbe vezetnek vissza, haza. A férj a feleség vallomások költészetének ihletével azt új életre kelti, így az asszony mintegy első anyaként szerepel, ugyanakkor újra is szüli a feleségét, hogy majd a betű holtában lelkileg vele új életet éljen. Az, hogy a férj mintegy hasában hordta az asszonyt, talán úgy érthetőbb, ha figyelembe vesszük a magyar „has” egyik angol megfelelőjét – „stomach” –, ami az emberi ész, elme, értelem, érzelem, akarat, indulat centrumát képletesen fejezi ki, s így metonimikusan utalhat a megértésre, beleézésre, átvitven a szülésre is. Ami pedig ebben a versben a címmel és a dátummal együtt történik, arról a „h”+magánhangzó kapcsolatok mondanak a legtöbbet. Ez a hangtani jelenség ebben a kompozícióban 14-szer fordul elő a megemlékezésre okot adó személy nevétől a megemlékezés napja dátumáig. A „h” a hangszalagok közötti résben kilégzéssel képzett zöngétlen hang. Mintha annak lennének tanúi, hogy Ted Hughes kileheli a lelkét, miközben a megemlékező költő a kilehelt lélektől ihletet kapna, s a mitikussá vált halottra sámánszerűen ráolvasná az életében őt jellemző jegyeket. Az ember kimúlásának ilyen formájú megemlékezése el nem múló társ-teremtés.

⁹ Levélben 1970. augusztus 9-én erről ír Domokos Mátyásnak, a Szépirodalmi Könyvkiadó szerkesztőjének, és a vers így jelenik meg a *Nagyvárosi ikonok* című kötetben, 1970-ben. (Pilinszky János *összegyűjtött levelei*, szerkesztette, a szöveget gondozta, a jegyzeteket és a mutatókat készítette, az utószót írta Hafner Zoltán, Budapest, Osiris Kiadó, 1997, 259-260. [Hivatkozás: *Levelek*, oldalszám.]

68 ¹⁰ *Vigília*, 23(1958)12: 735. Az itt közölt versek a szerkesztés sorrendjében: *Kétféle, A harmadik, Egy arckép alá, Agonia christiana, Félmult, Hideg szél*.

¹¹ MTAK Kézirattár Ms. 5936/40 f. 15v. Köszönöm Bakó Diána és Horányi Károly kutatótermi felügyelők segítségét.

¹² MTAK Kézirattár Ms. 5936/40 f. 15r.

¹³ MTAK Kézirattár Ms. 5936/40 f. 15v.

¹⁴ Pilinszky majd később olvashat jegyzetet ennek a negatívra vált viszonyra pozitív előhívásáról: „Két rab szomszédos cellákban kapcsolatot terem egymással úgy, hogy átkopognak a falon. A fal választja el őket egymástól, de ugyanakkor ugyanaz a fal teszi lehetővé, hogy kapcsolatba lépjenek. [...] Minden válaszfal kapocs.” Simone Weil, *Jegyzetfüzet*, Fordította Bárdos László és Jelenits István, h.n., Új Mandátum Könyvkiadó, (1993), 88. (Hivatkozás: *Jegyzetfüzet*, oldalszám.)

¹⁵ MTAK Kézirattár Ms. 5936/40 ff. 9-14., [15.], 16-20.

¹⁶ „Lánylétére is úgy érezte most magát, mint a szökevény katonák.” (MTAK Kézirattár Ms. 5936/40 f. 12r). És „Hosszú haja nedvesen tapadt az arcához, s kabátja is szenttelen ráncokat vetett, akár a fiúké.” (MTAK Kézirattár Ms. 5936/40 f. 13r.) Vö.: Pilinszky János, *Publicisztikai írások*, szerkesztette, a szöveget gondozta, a jegyzeteket és a mutatókat készítette, az utószót írta Hafner Zoltán, Budapest, Osiris Kiadó, 1999. 96. (Hivatkozás: *Írások*, oldalszám.)

¹⁷ Például Vianney Szent János.

¹⁸ *József Attila levelezése*, összeállította H. Bagó Ilona, Hegyi Katalin és Stoll Béla, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Stoll Béla, Budapest, Osiris Kiadó, 2006, 72. (Hivatkozás: JAL oldalszám.)

¹⁹ Csokits János férfihangra komponált *Tizenkét ének* című ciklusa József Attila kulcsszavait visszhangozza: Törvény, tiszta szó, rend, igazság, csillagok, semmi, és „száraz füvek közt / szellő szösmötöl.” (*Látogatás*, 45-65).

²⁰ József Attila, *A város peremén*

²¹ Csokits János, *Kő (Látogatás, 100)*.

²² József Attila, *Ime, hát meglettem hazámat...*

²³ Hogy mit láthatott Pilinszky János a József Attila által nyújtott tükörben, azzal már többen is foglalkoztak. Beney Zsuzsa, *Csilaghalóban: József Attila hatása Pilinszky János költészetére*, in Beney Zsuzsa, *Ikertanulmányok*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973, 5-48. Beney Zsuzsa, *Idegen vagy szegény: Pilinszky János két József Attila-verséről, Pannonhalmi Szemle*, 1(1993)3: 91-99. Tarján Tamás, *Pilinszky János: 'József Attila' és 'Újra József Attila'*, in Reményi József Tamás és Tarján Tamás, *Magyar irodalom: 1945-1995 - Műelemzések*, Budapest, Corvina, 1996, 44-46. Schein Gábor, *József Attila kései költészetének hatása Pilinszky János korai lírájában*, in Schein Gábor, *Poétikai kíséreltet az Újhold költészetében*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 1998, 163-177. Beney Zsuzsa, *'Én: kadettja valami másnak': Pilinszky János és József Attila*, in *Senkiföldjén: In memoriam Pilinszky János*, Válogatta, szerkesztette, összeállította Hafner Zoltán, Budapest, Nap Kiadó, 2000, 198-207. Hafner Zoltán, *Pilinszky József Attila-élménye*, in *Véges végtelen: Isten-élmény és Isten-hiány a XX. századi magyar költészetben*, szerkesztette Finta Gábor és Sipos Lajos, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2006, 175-182. Horváth Kornélia, *Az én költői alakváltozatai: versbeszéd és textualitás (József Attila, Rimay János, Pilinszky János)*, in Horváth Kornélia, *Irodalom, retorika*, Budapest, Editio Princeps Kiadó, 2009, 137-165.

²⁴ *Nők Lapja*, 23(1971)47: 13. A közreadott versek a szerkesztés sorrendjében: *Mégis nehéz, Egyenes labirintus, Én nem számítok, Milyen felemás, Telehold, Azt hiszem, Amiként kezdtem, József Attila, A tékozló fiú keresése, Elég*.

²⁵ Tüskés Tibor, *Pilinszky János alkotásai és vallomása tükörben*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986, 220. (Hivatkozás: Tüskés, oldalszám.)

²⁶ Valószínűsíthető belső arányai feltüntetésével a következő ötsorosakat találtam. A 2 sor + 3 sor osztatúakat: *Amiként kezdtem, Rongyaidban és kitarva, József Attila, Nyitás, Sirkövemre, Zárójelben*,

Műtárgy. Az egyébként 2 és fél sor + fél és 2 sor osztású *Passió* is [első és második részének szótag-száma (21 + 33) arányukban (az egyszerűsített 7-et és 11-et tekintve), vagy inkább durva – mert az előbbi egyszerűsített arány 3-mal történő osztása után kapott 2,33-at és 3,66-ot drasztikusan lefelé kerekített – megközelítésben mérlegelve] a „2” + „3” osztat kategóriájába tartozhatna, de ez egyébként meg is felelhetne a vágóhídi történéseknek, végül arról sem feledkezve meg, hogy a 2,33 és a 3,66 is véget nem érő tizedestört. Két vers 3 sor + 2 sor osztatú: *Körkép hattýudallal, Mind a ketten*. Két újabb vers pedig 1 sor + 4 sor osztatú: *Kárhozat, Sztavrogin elköszön*. Ez utóbbi két esetben azonban megfontolható, hogy a *Kárhozat* esetében a semmi és a világ 2 soros oppozícióját 3 sorban nagy értékű semmiségek követik, illetve hogy amikor Sztavrogin elköszön, az utolsó 3 sorban szereplő rózsza képe leválasztja az első 2 sort. Általában tehát abban nyugodhatnak meg, hogy Pilinszky János kimutathatóan 2 és 3 soros elemekből illeszti össze 5 soros verseit. A 2 – 3 – 5 számsor a Fibonacci-sorként is ismert aranymetszés kezdete. Az aranymetszés művészetekben megmutatkozó szerepéről 1971-ben Lendvai Ernő zeneteoretikus írt monográfiát: *Bartók költői nyelve* (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó). Mindehhez itt Pilinszkytól a következő idézhetjük: „Se Bartók zenéjét, se József Attila költészetét nem érzem kísérletinek, hanem a művészi kockázat lélegzetelállító remekének.” (*Írások*, 309)

²⁷ Vö.: József Attila, *Hangya*. L. még: Korzenszky Richárd, OSB, *A fiatal József Attila világrészése: A 'Hangya' című költeményről*, in *Vigilia*, 55(1980)10: 689-693.

²⁸ József Attila, *Az Istenek halnak, az Ember él: Tártyi kritikai tanulmány Babits Mihály verseskötetéről* in József Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923-1930 Szövegek*, Budapest, Osiris Kiadó, 1995, 225. Tóta Péter Benedek kiemeléseivel.

²⁹ József Attila, *Ars poetica*

³⁰ Pilinszky 1944 novemberében vonult be karpaszományos tüzérnek (Tüskés, 80). A karpaszományos megkülönböztetés a versbeli szótagszám kívánta kompromisszum miatt megfeleltethető a kadétságának. Ők finom, kellemes és kényelmes viseletet biztosító glasze kesztyűt hordtak. (Édesapám, Tóta József közlése, aki maga is karpaszományos volt akkor.)

³¹ Az itt közölt versek a szerkesztés sorrendjében: *Visszavonom, Zárójelben, Summa, Tabernákulum, Mi és a virágok, Újra József Attila, Szabadulás*.

³² József Attila, *'Költőnk és Kora'*

³³ József Attila, *Óda*

³⁴ Kommentárként ide kívánczok két idézet Csokits János egy-egy leveléből, amelyeket Dr. Jászai Géának írt. Pilinszky „a század egyik legjelentősebb költője volt, – nemcsak magyar viszonylatban, és [...] talán a legtisztább lelkű költő, akivel valaha találkoztam.” (Tata, 2000. X. 17.) „Pilinszky valóban nagy költő, szerencsém volt, hogy személyesen is megismerhettem: tiszta, ártatlan lélek volt, de nem naiv; intellektuálisan igen magas szinten gondolkodott...” (Tata, 2001. I. 3.) Lelőhelyük: Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, Leltári száma: 2011.20.1.

³⁵ Ted Hughes levelét Gömöri György mutatja be és közli: *The Hungarian Quarterly*, Vol. 52, No. 202-203, Summer-Autumn 2011, 138-139. A levlérszletet Tóta Péter Benedek fordította.

³⁶ A Marton színházi ügynökséget Marton Sándor alapította a 20. század elején, Budapesten. Később Bécsben, Párizsban és New Yorkban is létesítettek irodát. A *Jelenkor* 46(2003)1: 84. 2. jegyzete alapján.

³⁷ *Homage des poètes français à Attila Jozsef / Introduction de Tristan Tzara ; Adaptations d'après les traductions du hongrois de Albert Gyergyai, Claire et Ladislav Gara, Paris, Pierre Seghers, 1955. (Hivatkozás: Tzara, oldalszám.)*

³⁸ Vadas Ágnes hegedűművésznő 1956-ban Budapestről Párizsba menekült, itt találkozott ő és Lucas Myers, akivel később összeházasodott. (*Letters*, 35) L. még: <http://www3.sympatico.ca/mighty1/personal/agnes.htm>, <http://sharkreef.org/author/agnes-vadas/>

³⁹ Tristan Tzara 1956-ban felemelte szavát Magyarország szabadsága érdekében, de a Francia Kommunista Párt elhallgattatta. Az idézett részletet Tóta Péter Benedek fordította.

⁴⁰ A kérdéses szám (*Delos*, Double Issue Volume II, Numbers 2 and 3, Summer-Fall, 1989) adataival, köztük Lucas Myers előszavának (85-87) és a Lucas Myers és Vadas Ágnes által fordított Attila (88-102) adataival Ted Hughesnak a londoni Faber kiadónál megjelent levelezéskötete nem szolgál. Az adatok megszerzésében segített Kenneth Nyirady, a washingtoni Kongresszusi Könyvtár európai osztályának szakreferense, valamint Michael Zeliff, a *Delos*t kiadó University of Maryland,

70 College Park könyvtárosa. Közreműködésüket köszönöm.

⁴¹ Daniel Weissbort and Arvind K. Mehrotra, eds., *Periplus: Poetry in Translation*, New York, Oxford University Press, 1994. Lucas Myers előszava, 9-13; József Attila-versek, 14-36.

Ennek az anyagnak a megszerzésében segítségemre volt Schandl Veronika, a PPKE BTK Angol-Amerikai Intézetének tanára washingtoni ösztöndíjas ideje alatt. Segítségét nagyon szépen köszönöm.

⁴² *The Hungarian Quarterly*, 35(1994)134: 5-8.

⁴³ Ted Hughes, *On Attila József*, *The Hungarian Quarterly*, 35(1994)134: 3-4. (Hivatkozás: AJ, oldal-szám) Az előszó részleteit Tóta Péter Benedek fordította.

⁴⁴ Megdöbbentően közel kerül ez a részlet Pilinszkynek a József Attila halála huszonötödik évfordulójára írt megemlékezésében olvasható alaphasonlatához. „Mozarti tehetség volt: a legbonyolultabb és a legegyszerűbb, a legmélyebb és a legtörékenyebb, a legsúlyosabb és a legáttetszőbb.” (*Írások*, 263)

